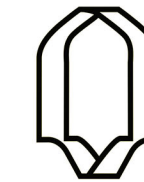

معماری اقلیم گرم و خشک

Yazd University

دوفصلنامه تخصصی دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد
سال ششم - شماره هشتم - پاییز و زمستان ۱۳۹۷
ISSN: 2645-3711

ARCHITECTURE IN HOT AND DRY CLIMATE

Fall & Winter, Vol. 6, No. 8, 2018
Yazd University- Faculty of Art & Architecture
ISSN: 2645-3711

دوفصلنامه تخصصی معماری اقلیم گرم و خشک

- تاثیر نوع سیستم ساختمانی بر میزان آب مصرفی ساخت و ساز در مسکن عرفی معاصر یزد؛ فرناز ضیائی، محسن عباسی هرفته
- برنامه فضایی خانه‌های سنتی یزد در نسبت با سکونت امروزی؛ آزاده خاکی قصر
- نحو فضا رهیافتی برای ادراک عرصه‌بندی خانه در شهر یزد (دوره‌های قاجاریه، پهلوی و جمهوری اسلامی)؛ زهرا بهپور، حمید رضا شعاعی، مسعود نبی میدی
- تحلیل حریمیت در خانه‌های سنتی بر اساس نسبت توده به فضا (نمونه موردی: خانه‌های تک حیاط در اقلیم گرم و خشک)؛ علی اکبر حیدری، ملیحه تقی پور
- تبیین الگوی سبک‌شناسی معماری اسلامی (با نگاه به آراء سنت‌گرایان)؛ مجید سیدی ساروی، حسن‌علی پورمند، رضا ابوتی
- مقایسه تطبیقی هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن الگویی؛ لیلا کاظمی، شبنم اکبری نامدار، میرسعید موسوی، حسن ستاری ساربانقلی

سال ششم - شماره هشتم - پاییز و زمستان ۱۳۹۷

- Structural system effect on water consumption of the construction of the contemporary typical houses in Yazd
- Space programs of traditional houses in Yazd in relation to contemporary dwelling
- Space Syntax the way to Perceive Arrangement the Spaces of the House in Yazd city, (Periods Qajar, Pahlavi and Islamic Republic)
- A comparison of Visual privacy based on mass and space ratio
- Explanation of Stylistics Pattern in Islamic Architecture (Looking at traditionalists' views)
- EThe Comparative comparison of Isfahan's Imam Mosque and Istanbul's Suleymaniye Mosque geometry on the basis of archetype concepts

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

راهنمای تهیه و شرایط ارسال نوشتارهای علمی در نشریه معماری اقلیم گرم و خشک

- هدف نشریه "معماری اقلیم گرم و خشک" انتشار نتایج پژوهش‌های علمی در زمینه معماری اقلیم گرم و خشک و موضوعات مرتبط با آن در حوزه‌های معماری سنتی، مرمت، هنرهای وابسته به معماری، شهرسازی، طراحی شهری و انرژی است.
- علاوه بر قرار گرفتن موضوع مقاله در زمینه تخصصی نشریه، مقالات یا بخشی از آن نباید در هیچ مجله‌ای در داخل یا خارج از کشور به طور هم زمان در جریال داوری و یا چاپ باشد. مقالات ارائه شده به صورت خلاصه مقاله درکنگره‌ها، سمپوزیوم‌ها، سمینارهای داخلی و خارجی که چاپ و منتشر شده باشد، می‌تواند در قالب مقاله کامل ارائه شوند.
- نشریه در رد یا قبول، ویرایش، تلخیص یا اصلاح مقاله‌های دریافتی آزاد است.
- اصلاح و خلاصه کردن مطالب با نظر نویسندگان انجام می‌شود و مسئولیت صحت محتوای مقالات به عهده نویسندگان است.
- در صورت استفاده از مطالب دیگران، منبع مورد نظر با شماره و اطلاعات کامل منبع مذکور ارجاع داده شود.
- مقالات مندرج لزوماً نقطه نظرات مسئولین نشریه نبوده و مسئولیت مقالات به عهده نویسندگان است.
- نوشتارهای علمی - پژوهشی پس از داوری و تصویب در هیات تحریریه به چاپ می‌رسند. نشریه از پذیرش سایر نوشتارها نظیر ترجمه، گردآوری، مروری و... معذور است.
- نوشتارهای ارسالی نباید قبلاً در نشریه دیگری به چاپ رسیده و یا بطور همزمان به سایر نشریات و یا سمینارها برای بررسی و چاپ ارائه شده باشد.
- نوشتارها ترجیحاً به زبان فارسی باشد. با وجود این نشریه قادر است نوشتارهای انگلیسی زبان را نیز در صورت تایید به چاپ برساند.
- در تنظیم فایل اصل مقاله، رعایت بخش‌های زیر به ترتیب ضروری است:
  - ✓ صفحه اول: بدون نام و مشخصات نویسنده (نویسندگان) و فقط شامل عنوان مقاله، چکیده فارسی (باید به تنهایی بیان کننده تمام مقاله و شامل بیان مسأله یا اهداف پژوهش، روش پژوهش، مهم‌ترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری و حداقل ۳۰۰ کلمه باشد) و واژه‌های کلیدی باشد. واژه‌های کلیدی مربوط به متن و عنوان مقاله بلافاصله بعد از چکیده و بین ۳ تا ۶ کلمه نوشته شود.
  - ✓ پرسش‌های پژوهش (حداکثر ۳ مورد)
  - ✓ مقدمه: شامل بیان مسئله، بیان اهداف یا فرضیه، روش تحقیق (در معرفی روش تحقیق صرفاً به نام روش بسنده نشود و علاوه بر عنوان، مواردی همچون مراحل انجام، روش گردآوری اطلاعات، مراحل انجام و فرآیند پژوهش ذکر گردد)، و ساختار مقاله می‌باشد.
  - ✓ پیشینه تحقیق
  - ✓ بدنه اصلی پژوهش (چارچوب نظری، بحث و بیان یافته‌ها)
  - ✓ نتیجه‌گیری
  - ✓ تشکر و قدردانی: سپاسگزاری از همکاری و راهنمایی کسانی که در تدوین مقاله نقش داشته‌اند (در صورت نیاز)
  - ✓ پی‌نوشت‌ها: شامل معادل‌های لاتین و توضیحات ضروری درباره اصطلاحات و مطالب مقاله، که به ترتیب با شماره در متن و به صورت پی‌نوشت در انتهای مقاله و قبل از فهرست مقاله درج گردد.
  - ✓ منابع فارسی و لاتین شامل صرفاً منابعی که در متن مورد استناد قرار گرفته‌اند، به ترتیب الفبا بر حسب نام خانوادگی نویسنده
  - ✓ چکیده انگلیسی (حداقل ۳۵۰ و حداکثر ۵۰۰ کلمه)

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک

زمینه انتشار: معماری

سال ششم، شماره هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

ISSN: 2251-8185

صاحب امتیاز: دانشگاه یزد

سردبیر: دکتر علی غفاری

مدیرمسئول: دکتر کاظم مندگاری

مدیر داخلی: دکتر علی شهابی نژاد

ناشر: دانشگاه یزد

هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۱. دکتر سیدمحمدحسین آیت اللهی
دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۲. دکتر رضا ابوئی
استاد دانشکده هنر و معماری - دانشگاه تهران	۳. دکتر شاهین حیدری
دانشیار گروه جغرافیا - دانشگاه یزد	۴. دکتر محمدحسین سرائی
استاد گروه شهرسازی - دانشگاه شهیدبهشتی تهران	۵. دکتر علی غفاری
استاد گروه معماری - دانشگاه شهیدبهشتی تهران	۶. دکتر هادی ندیمی
دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد	۷. دکتر محمدرضا نقصان محمدی
دانشیار - دانشگاه علم و صنعت ایران	۸. دکتر سیدعباس یزدانفر

طرح روی جلد و لوگو: مهندس شهابالدین خورشیدی

عکس جلد: مسجد جامع عباسی در میدان نقش جهان اصفهان، عکس از علی شهابی نژاد

ویرایش فارسی: سید محمدرضا قدکیان

ویرایش انگلیسی: محمدحسین افشاری

امور رایانه و صفحه آرایی: الهام اردکانی

چاپ: انتشارات دانشگاه یزد

نشانی نشریه: یزد، خیابان امام خمینی، کوچه سهل بن علی، دانشکده هنر و معماری، دفتر مجله معماری اقلیم گرم و

خشک، تلفن: ۰۳۵۳۶۲۲۹۸۵

پست الکترونیک: ahdc@journal.yazd.ac.ir

تارنمای نشریه: <http://smb.yazd.ac.ir>

سیستم نشریه معماری اقلیم گرم و خشک دسترسی آزاد بوده و استفاده از مطالب و کلیه تصاویر آن با ذکر منبع بلامانع است.

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک پس از چاپ در پایگاه اطلاع رسانی مجلات علمی و تخصصی ایران (magiran.com) پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، ISC و [Google scholar](http://Google Scholar) نمایه می شود.

اسامی داوران این شماره:

- دکتر ستار ستاری، دانشگاه یزد
دکتر علی شهابی نژاد، دانشگاه یزد
دکتر ناهید صادق پی، دانشگاه شهید بهشتی
دکتر ابوذر صالحی، دانشگاه هنر اصفهان
دکتر حامد عزیزی، دانشگاه یزد
دکتر محمدصادق فلاح، دانشگاه زنجان
دکتر مجتبی کاویان، مرمت بناهای تاریخی
دکتر سید علی اکبر کوششگران، دانشگاه یزد
دکتر زینب مرادی، دانشگاه حکیم سبزواری
دکتر سجاد مؤذن، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
دکتر حمید میرجانی، دانشگاه یزد
دکتر زهره یادگاری، دانشگاه کاشان
دکتر عباس یزدان فر، دانشگاه علم و صنعت

شماره صفحه	فهرست
۱	تأثیر نوع سیستم ساختمانی بر میزان آب مصرفی ساخت و ساز در مسکن عرفی معاصر یزد فرناز ضیائی، محسن عباسی هرفته
۲۳	برنامه فضایی خانه‌های سنتی یزد در نسبت با سکونت امروزی آزاده خاکی قصر
۴۷	نحوه فضا رهیافتی برای ادراک عرصه‌بندی خانه در شهر یزد (دوره‌های قاجاریه، پهلوی و جمهوری اسلامی) زهرآ بهپور، حمید رضا شعاعی، مسعود نبی میبیدی
۷۷	تحلیل محرمیت در خانه‌های سنتی بر اساس نسبت توده به فضا (نمونه موردی: خانه‌های تک حیاط در اقلیم گرم و خشک) علی اکبر حیدری، ملیحه تقی پور
۱۰۱	تبیین الگوی سبک‌شناسی معماری اسلامی (با نگاه به آراء سنت‌گرایان) مجید سیدی ساروی، حسن علی پورمند، رضا ابوئی
۱۱۹	مقایسه تطبیقی هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی لیلا کاظمی، شبنم اکبری نامدار، میرسعید موسوی، حسن ستاری ساربانقلی

مقایسه تطبیقی هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی

لیلا کاظمی^۱، شبنم اکبری نامدار*^۲، میرسعید موسوی^۳، حسن ستاری ساربانقلی^۴

۱- دانشجوی دکترای معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۲- استادیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۳- استادیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۴- استادیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۵/۱۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۱۲/۲۳

چکیده

مفاهیم کهن‌الگویی در ساختار کالبدی آثار شاخص تمدنی جایگاه ویژه‌ای دارند. در کالبد معماری اسلامی نیز مسجد جایگاه عمده‌ای را به خود اختصاص داده است. هدف پژوهش حاضر مقایسه هندسه دو اثر شاخص حوزه تمدن ایران و عثمانی در محدوده اقلیم گرم و خشک براساس مفاهیم دانش کهن‌الگویی است. مفاهیم کهن‌الگویی که سازنده تصاویر ذهنی نمادهای مختلف در ناخودآگاه جمعی‌اند؛ می‌توانند برای یافتن ارتباط بین هندسه دو بنا بر اساس مقایسه تطبیقی، مورد تحلیل قرار گیرند. از لحاظ تاریخی در اصفهان دوره صفوی، بهترین مساجد ساخته شده‌است که مسجد امام به عنوان یکی از مهمترین نمونه‌ها به حساب می‌آید. هم عصر با آن، در استانبول عصر دولت عثمانی، مساجد مهمی چون سلیمانیه ساخته شده‌است. این مقاله به لحاظ محتوا، کیفی به شمار می‌رود که اساس آن پژوهش تاریخی-تفسیری بوده و در جمع‌بندی اطلاعات بدست آمده از رویکرد تحلیلی-تطبیقی با کاربری کدگذاری استفاده شده است. سؤال اصلی پژوهش چگونگی نسبت میان هندسه مسجد امام و مسجد سلیمانیه بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی است. بدین منظور، ابتدا مهمترین مفاهیم نمادین آرکی‌تایی مشخص شده، سپس بر اساس کدگذاری محوری در ریزفضاهای مساجد مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد انتقال یک فرم آرکی‌تایی در مساجد مورد مطالعه، به دلیل شناسا بودن آن نزد مردمان عصر صفوی و عثمانی و تداوم آن به عنوان یک شکل مقدس از پیش پذیرفته شده، علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری و زمینه‌ای الگوهای هندسی مساجد امام و سلیمانیه، نمایانگر وجوه اشتراک و افتراق از لحاظ کاربرد فرم‌هاست. تداوم انتقال یک شکل آیینی در معماری پیش از اسلام به دوره‌ی صفوی و عثمانی و استفاده از این ابزار در ساختار مساجد امام و سلیمانیه نشان‌دهنده حضور الگوهای پایدار آرکی‌تایی، در الگوی هندسی مساجد بوده است.

کلید واژه‌ها: کهن‌الگو، مسجد امام اصفهان، مسجد سلیمانیه استانبول، صفوی، عثمانی

* نویسنده مسئول: Email: namdar@iaut.ac.ir

این مقاله برگرفته از مباحث رساله دکترای معماری نگارنده با عنوان «بازخوانی چستی ارتباطات نمادهای هندسی مساجد ایران و ترکیه با مفهوم آرکی‌تایپ (نمونه‌موردی: مساجد اصفهان در دوره صفوی و مساجد استانبول در دوره عثمانی: ۱۷۲۲-۱۵۰۱م)» می‌باشد که به راهنمایی استاد محترم دکتر شبنم اکبری نامدار و با مشاوره دکتر میر سعید موسوی و دکتر حسن ستاری ساربانقلی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز) در حال تدوین است.

پرسش‌های پژوهش

چه نسبتی میان هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی وجود دارد؟
تفاوت‌ها و شباهت‌های مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه از لحاظ کاربست مفاهیم کهن‌الگویی چگونه است؟

۱- مقدمه و بیان مسئله

حاصل قرن‌ها تجربه بزرگان هنر، یادگاری است که امروز از آن با عنوان معماری اسلامی یاد می‌شود (کازمی، کلانتری، ۱۳۹۰: ۴۲). هنر و معماری اسلامی از یک سو ماهیت دنیای اسلام را به تصویر می‌کشد و از سویی دیگر فرهنگ سنتی سرزمین‌های مسلمان را نشان می‌دهد (Kaptan, 2013: 5)؛ از این رو ساختمان‌های اسلامی، باورهای مذهبی، اجتماعی و جریان‌های سیاسی حاکم را در قالب فضاهای سنتی بیان می‌کنند (Michell, 1978). با توجه به اینکه می‌توان اوج شکوفایی معماری اسلامی را در ساحت مسجد جستجو کرد (دباغ، رهبر، ۱۳۹۴: ۱۶۷) و اوج تمدن اسلامی، هزارهٔ بین قرن هفتم تا هفدهم میلادی است (جعفریان، ۱۳۸۹)، می‌توان گفت مساجد عثمانی در استانبول و مساجد صفوی در اصفهان به عنوان نمادهای عینی این نوع بناهای مذهبی شناخته می‌شوند که واجد خواست معماران بوده و به تناسب شرایط و خواست پادشاهان امکان‌پذیر شده است. در مساجد صفوی و عثمانی، معماران با استفاده از هندسه توانسته‌اند به خلق نظم در همجواری یکدیگر دست یابند (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰) و به عنوان

کلید اساسی برای ایجاد ارتباط بین ساختمان و انگاره‌ها که سازنده در ذهن خود دارد (خوارزمی و افهمی، ۱۳۸۹: ۱۰) مفاهیم را بیان کنند. با توجه به اینکه نقش‌های هندسی، پیوندی میان نظم زمینی و نظام کیهانی برقرار می‌کنند (پورعبدالله، ۱۳۹۲: ۲۰۶) و این مفاهیم نمادین در هندسه مساجد دیده می‌شود (Mohd Taib, Rasdi, 2012:294)، برای بررسی دقیق‌تر ۲ نمونه از مساجد مهم این دوران، مساجد امام اصفهان و سلیمانیه استانبول، انتخاب شده است تا به بررسی بیشتر این مفاهیم آرکی‌تایی در این دو بنا پرداخته شود. می‌توان فرضیه پژوهش را به این شکل معرفی کرد که مفاهیم به صورت نمادهای آرکی‌تایی در فرایند شکل‌گیری هندسه مساجد امام-سلیمانیه تأثیرگذار بوده است. مقاله حاضر به دنبال پاسخگویی به نسبت میان هندسه مساجد امام و سلیمانیه بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های میان آن‌دو از لحاظ کاربست مفاهیم آرکی‌تایی است.

۱-۱- روش انجام پژوهش

با توجه به کیفی بودن تحقیق و این که در روش پژوهش موردی، توصیه بر استفاده از یک نظریه است، در راستای تحلیل‌ها بر اساس کدگذاری‌های توصیه شده در نظریه‌پردازی داده بنیاد عمل خواهد شد و پس از جمع‌آوری اطلاعات در چارچوب نظری پژوهش، ابتدا به روش کدگذاری باز، داده‌ها به صورت آزادانه به بخش‌های مجزا تفکیک شده تا شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها مشخص شود؛ سپس در مرحله کدگذاری محوری، کدهای باز در

ترکیبی جدید بر پایه شباهت‌ها و تفاوت‌ها و در نظر داشتن شرایط و زمینه بروز کدها، به هم مرتبط شده‌اند. این پژوهش مبتنی بر مطالعات اسنادی، توصیفی و مشاهده‌ای است و با کمک روش تاریخی (تحلیلی) و تطبیقی موردی، در چهار مرحله انجام شده است: اولین مرحله در مسیر یافتن پاسخ‌هایی برای سؤالات پژوهش، با تعریف آرکی‌تایپ‌ها یا کهن‌الگوها و بررسی چگونگی تأثیر آن‌ها در شکل‌گیری فرم‌ها و نمادها شروع می‌شود، از این رو در بخش مبانی نظری پژوهش ناخودآگاه جمعی، کهن‌الگو و نمادشناسی مطرح می‌شود و در مرحله دوم روش تحقیق مشخص گردیده، بعد از آن با معرفی ریزفضاهای موجود در نمونه‌های مورد مطالعه، کدگذاری محوری مشخص می‌شود و بر اساس آن به مفهوم‌سازی داده‌های حاصل از پژوهش (کدگذاری انتخابی) پرداخته خواهد شد، در مرحله سوم (تحلیل و بررسی) نمونه‌های مورد مطالعه معرفی شده و با ارائه جداولی نقوش کهن‌الگوها در ساختار مساجد، تجزیه و تحلیل شده تا در نهایت در مرحله ۴، نتیجه‌گیری بیان شود.

۲-۱- پیشینه تحقیق

در این پژوهش، منابع اطلاعاتی تحقیق، در دو دسته منابع دست اول^۱ و منابع دست دوم^۲ بررسی شده‌اند. در بررسی‌های مرتبط با موضوع پژوهش در بخش کتب، برخی نویسندگان چون: بورکهارت (۱۳۹۲) به تفسیر صورت‌های قدسی، نصر (۱۳۹۱) و (۱۳۸۹) به شناسایی امر قدسی، گلابچی و زینالی فرید (۱۳۹۱) به بررسی ویژگی‌های پایدار

آرکی‌تایپی، هیلن برند (۱۳۹۱) به بررسی الگوی مساجد ایرانی و عثمانی، هال (۱۳۹۰) به بررسی زبان نمادها در هنرها، شیمل (۱۳۸۸) به توصیف نمادگرایی اعداد، گودوین (۱۳۸۸) به بررسی معماری عثمانی، ستاری (۱۳۸۷) به مسأله رمزاندیشی و هنر قدسی، کاسیرر (۱۳۷۸) به بررسی صورت‌های سمبلیک، یونگ (۱۳۷۸) به بررسی مفهوم کهن‌الگو، الیاده (۱۳۷۵) به بررسی دین کیهانی، مونیک (۱۳۷۳) به نقش نمادها به عنوان نخستین پیوندهای انسان با جهان، سومر (۱۳۷۱) به بررسی نقش ترکان آناتولی در توسعه دولت صفوی، السعید (۱۳۶۳) به بررسی نقش‌های هندسی در هنر اسلامی، احمد^۳ (۲۰۱۵) به توصیف معماری عثمانی، فریلی^۴ (۲۰۱۱) به بررسی تاریخ عثمانی، سعود و لامان^۵ (۲۰۰۴) به بررسی مساجد عثمانی (۱۳۲۶-۱۹۲۴م) پرداخته‌اند. در مورد مسجد امام اصفهان، هنرفر (۱۳۵۰) تاریخچه مسجد را معرفی نموده و پژوهشگرانی چون پوپ (۱۳۶۳)، معماریان (۱۳۸۷)، گدار (۱۳۷۷) و پیرنیا (۱۳۸۷) در کتاب‌های خود عناصر و دیگر ویژگی‌های این بناها را مورد مطالعه قرار داده‌اند.

در بخش مربوط به ارائه مقالات برخی پژوهشگران چون: خواجه احمدی و صادقی (۱۳۹۶) به بررسی صورت‌های سمبلیک مسجد امام، هادی پور (۱۳۹۵) به بررسی تجلی باورهای دینی در معماری سلیمانیه، حجت و همکاران (۱۳۹۴) به راه‌یابی گنبدخانه به فرم مساجد ایرانی، سلطان زاده (۱۳۹۴) به بررسی برخی علل اهمیت یافتن صورت‌های هندسی، زمرشیدی (۱۳۹۳) به بررسی مساجد ایران و هنرهای قدسی آن، بمانیان (۱۳۹۲) به بررسی

بشر است (اوداینیک، ۱۳۷۹: ۱۸۳). از نظر یونگ^۹ ناخودآگاه جمعی، میراثی از دوره‌های نخستین زندگی بشر است که در حافظه تاریخی انسان‌ها ثبت شده است و بر اثر تجربه‌های پیشینیان به ناخودآگاه بشر راه یافته است (شمیسا، ۱۳۷۸: ۲۱۹) و هنرمند، به عنوان یک «انسان جمعی»^{۱۰} است که تجربه هزاران ساله نوع بشر را در ناخودآگاه به خودآگاه منتقل کرده و اثر ماندگار را ایجاد نموده است (پورایران، ۱۳۹۰: ۶).

۲-۲- کهن‌الگو (آرکی تایپ^{۱۱})

آرکی تایپ از واژه یونانی آرچه‌توپوس به معنای سرنمودن و نمونه کهن و ازلی گرفته شده است (ضیمران، ۱۳۷۹: ۱۸). آرکه یا آرچه یعنی اصل نخستین چیزها (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۲۸) و معانی شروع، منشأ، منبع اولیه، علت و اصل را دارد (Knapp, 1986: P.vii). یونگ در مطالعات روانشناسی خود بویژه در مباحث مربوط به ناخودآگاه جمعی و فردی از اصطلاح کهن‌الگو بهره برده است (شمیسا، ۱۳۷۸: ۲۱۹). از نظر او، کهن‌الگو گرایش به شکل‌گیری بازنمایی از یک نقش‌مایه است (یونگ، ۱۳۷۶: ۱۰۵) و به عنوان اطلاعات مشترک و جهانی، همواره در ذهن ناخودآگاه انسان‌ها وجود دارند که گاهی به صورت تصاویر وارد خودآگاه می‌شوند (گلابچی، زینالی فرید، ۱۳۹۱: ۱۰). آرکی تایپ‌ها همچون پتانسیل‌هایی هستند که تا زمانی که بسان تصاویری به خودآگاه خطور نکنند، در ناخودآگاه مستتر

تطبیقی کاربرد نماد و نشانه در آثار معماری صفوی، بلخاری (۱۳۸۴) به بررسی جایگاه کیهان‌شناختی دایره و مربع در معماری اسلامی، پوگلو (۱۳۷۶) در مقاله‌ای پیرامون مسجد سلیمانیه و نحوه ساخت بنا، ایوتی^۶ (۲۰۱۷) به توصیف ویژگی‌های شاخص مسجد سلیمانیه، مصطفی و حسن^۷ (۲۰۱۳) به مطالعه‌ی مساجد عثمانی و طرح گنبددار آن‌ها اشاره کرده‌اند. با استناد به مدارک موجود و به لحاظ سابقه تحقیق، باید یادآور شد که تاکنون تحقیق تخصصی در زمینه کاربرد نقوش کهن‌الگویی به شکل مقایسه‌ای در این دو بنا صورت نگرفته است و پژوهش‌های مشابه مفاهیم کهن‌الگویی را بیشتر در یک دوره بررسی کرده‌اند.

۲-۲- مفاهیم نظری (چارچوب نظری تحقیق)

با توجه به اینکه در این پژوهش مفاهیم و صورت‌های آرکی تایپی به عنوان متغیرهای علی و عناصر کالبدی معماری (ریزفضاهای موجود در مساجد امام و سلیمانیه) به عنوان متغیرهای معلول شناخته می‌شوند، لازم است تا مفاهیم ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگو و نماد تشریح شوند تا مفاهیم مرتبط با حوزه معماری شناسایی شده و چگونگی تأثیر آن‌ها در شکل‌گیری فرم‌های هندسی مساجد مورد مطالعه، مشخص شود تا در ادامه، الگوی کدگذاری پژوهش مشخص شود.

۲-۱- ناخودآگاه جمعی^۸

ناخودآگاه جمعی مخزنی است که کهن‌الگوها را در خود جای داده است و با همه گرایش‌های بدوی و ویرانگرش، مایه اصلی خلاقیت و تکامل

نمود پیدا می‌کند که به عنوان متغیرهای علی در مساجد امام و سلیمانیه طی جداولی مورد تحلیل قرار گرفته است.

۳- معرفی نمونه‌های موردی در راستای شناخت کدگذاری محوری

اعتقادات حاکم بر جامعه، همواره بر هنر و معماری مؤثر بوده است (طبسی، فاضل نسب، ۱۳۹۱: ۸۱) و مسجد به عنوان مکانی برای ارتباط فعالیت‌های چند جانبه مسلمانان (Bahrudin, 2014:106) و به عنوان پیشرفته‌ترین بنای مذهبی (Ahmed, 2016: 1)، از دیرباز بستر ساز رویدادهای تاریخی بوده است (بمیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۸). در راستای معرفی مساجد مورد مطالعه، می‌توان مختصر توضیحاتی در مورد مساجد امام اصفهان دوره صفوی و مسجد سلیمانیه استانبول دوره عثمانی را بدین شکل بیان کرد.

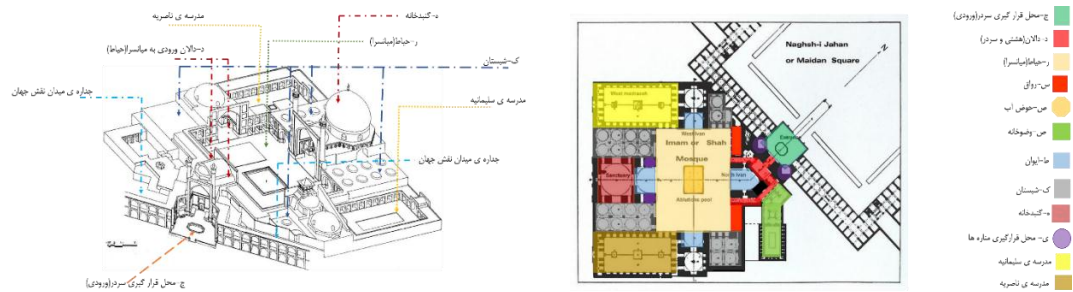
در مساجد دوره صفوی که تحت یک قدرت سیاسی واحد شکل گرفتند و دارای طرح از پیش تعیین شده بودند (حبیبی و اهری، ۱۳۷۸: ۶۲)؛ با دوره متفاوتی روبرو هستیم که تأثیر مستقیم بر معماری گذاشت، به همین سبب فضاهای بسیار جدید بوجود آمدند (خاتمی، ۱۳۹۰: ۱۷۱) که یکی از نمونه‌های بی‌نظیر آن مسجد امام است (پیرنیا، ۱۳۸۰). این مسجد به عنوان یکی از سه مسجد درجه اول اصفهان معرفی شده است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۴۲۷) و از لحاظ عظمت، جنبه معماری و کثرت تزئینات، قابل توجه است (خواجه احمد عطاری، صادقی، ۱۳۹۶: ۳۹) و شاهکاری جاویدان از معماری کاشی کاری و نجاری در قرن یازدهم هجری است (بمیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵۰) (تصاویر ۱ و ۲).

می‌مانند و می‌توانند در خودآگاه به هزاران شکل ممکن پدیدار شوند.

۲-۲- نماد شناسی

یکی از علل نیاز انسان به نماد، جدایی میان بخش خودآگاه و ناخودآگاه ذهن اوست (Wilber, 1981: 31-43). نماد در نقش پلی میان دو لایه روانی ضمیر ناخودآگاه و خودآگاه عمل می‌کند (May, 1960: 19). یونگ ضمن بحث گسترده‌ای که راجع به نماد دارد معتقد است انسان‌ها برای انتقال افکار، عقاید و ذهنیات خود از گفتار یا نوشتار استفاده می‌کنند (یونگ، ۱۳۷۷: ۱۶) و زبان ناخودآگاه، زبان نمادهاست (ضمیران، ۱۳۷۹: ۲۰). بخش خودآگاه همواره آرکی تایپ را به صورت نماد و سمبل درک می‌کند (گلابچی، زینالی فرید، ۱۳۹۱: ۲۱) و تجربه جمعی انسان‌ها در مکان‌های متفاوت، با خلق شکل‌های به ظاهر متفاوت، باعث بوجود آمدن نمادهای مشترک می‌شود. بنابراین شناخت مفاهیم نمادین به کاررفته در بناها می‌تواند گامی در جهت شناخت ناخودآگاه جمعی و آرکی تایپ‌ها باشد.

تعداد کهن‌الگوها به عنوان نمونه‌های اولیه و الگوهای پایه محدود است، ولی تنوع آن‌ها در فرم بسیار است. معماری بر اساس کهن‌الگوها، معماری آرکی تایپی^{۱۲} را بوجود می‌آورد که این نظام‌های معماری آرکی تایپی به شکل تعیین قلمرو، کوه کیهانی، اشکال نمادین آرکی تایپی، اعداد نمادین آرکی تایپی، گذار قدسی، آرکی تایپ پرواز، ماندالا، تاق کیهانی، اسپیرال کیهانی، گنبد کیهانی، درخت کیهانی، نور و بهشت گمشده در معماری

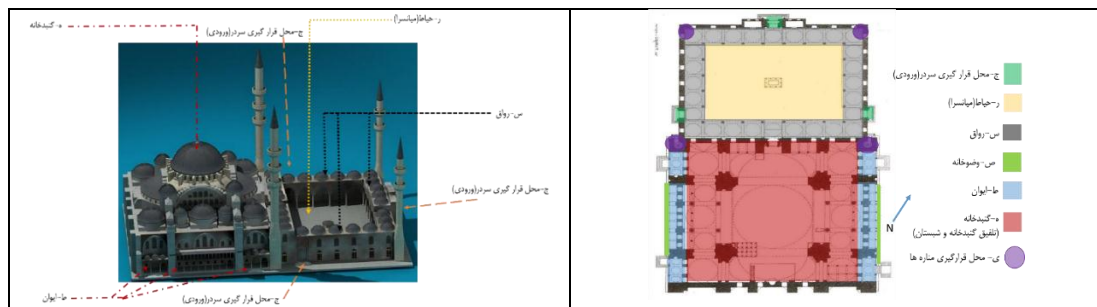

تصویر ۲- (راست) پلان دو بعدی و (چپ) حجم سه بعدی مسجد امام (مأخذ: نگارندگان بر مبنای پلان‌های ارائه شده میراث فرهنگی اصفهان)

است (هیلن برنر، ۱۳۹۱: ۱۱۶). وی در این مسجد، نمونه مسجد بایزید دوم را ادامه می‌دهد و افکاری را به آن می‌افزاید که از مسجد شاهزاده گرفته شده است (گودوین، ۱۳۸۸: ۲۷۸). مفهوم اصلی سلیمانیه از ایاصوفیه الهام گرفته شده، ولی از نظر فضابندی متفاوت دیده می‌شود و در آن اشکال سنتی پیاپی رو به کمال رفته است (بلر و بلوم، ۱۳۸۶: ۵۶۶) (تصاویر ۳ و ۴).

برای جمع‌بندی این ریزفضاها، مشخص شدن ارکان بررسی و معرفی اجزای موجود در هندسه مساجد که به شکل‌گیری کدهای محوری منجر می‌شوند، لازم است جدول ۱ ترسیم شود تا حوزه ارائه تحلیل‌ها مشخص گردد.

همزمان با حکومت صفوی در ایران، امپراطوری قدرتمند عثمانی در ترکیه بر آن بود تا دنیای مسلمانی واحدی ایجاد کند (دهقانی، ۱۳۸۸: ۸۹). افزایش نیازهای جامعه عثمانی با توسعه قلمرو و افزایش مهاجرت‌ها به این کشور، لزوم ساخت بناهای عمومی را در اندازه‌های مختلف بوجود آورد (Mustafa, Hassan, 2013: 445)، که مهمترین آن‌ها مساجد با عظمت بود که در شهرهای مختلف حکومت عثمانی بالاخص شهر استانبول آغاز شد (Freely, 2011: 33). مسجد سلیمانیه بعد از ایاصوفیه بزرگ‌ترین مسجدی است که در استانبول ساخته شده (هادی پورمرادی، هادی پورمرادی، ۱۳۹۵: ۲۰۵) و از شاهکار دوران میان‌سالی سینان^{۱۳}

تصویر ۳- (چپ) پلان دو بعدی و (راست) حجم سه بعدی مسجد سلیمانیه (در منطقه امین اونی^{۱۴}) (مأخذ: نگارندگان بر مبنای

(Freely, 2011)

جدول ۱- معرفی ریزفضاهای موجود در نمونه‌های مورد مطالعه (کدگذاری محوری) (مأخذ: نگارندگان بر مبنای ملازاده، محمدی، ۱۳۷۸ و Eilouti)

سامانه کالبدی مسجد												مساجد مورد مطالعه		
وضوحانه	حوض آب	بالکن در ستاره	مناره	رواق	گنبدخانه	شیشستان	ایوان	حیاط	دهلیز ورودی	هشتی	سردر ورودی			عماکرد
+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	مسجد مدرسه	امام	صفوی
+	-	+	+	+	+	-	+	+	-	-	+	مجموعه‌ای	سلیمانیه	عثمانی
ارکان بررسی بر مبنای کدگذاری محوری														
الف-شکل کلی هندسه	ب-ورودی	ج-هشتی	د-دالان	ه-حیاط	و-رواق	ز-حوض آب و	ح-ایوان	ط-شیشستان	ی-گنبدخانه	ک-مناره				

مدل عملیاتی تحقیق که با اتکا به مدل مفهومی و روش‌شناسی پژوهش تدوین شده است، زمینه و بستر لازم را برای چگونگی تحلیل کدگذاری محوری مشخص می‌کند. جدول ۲ مدل عملیاتی را در راستای اجرای کدگذاری انتخابی بیان می‌کند.

جهت خلاصه‌نویسی در جداول، برای هر کدام از این نظام‌های معماری آرکی‌تایپی، کدهایی با حروف لاتین نسبت داده شده است تا این نظام‌های معماری آرکی‌تایپی در ریزفضاهای معماری (الف-ی) (طبق جدول ۱) تحلیل شوند.

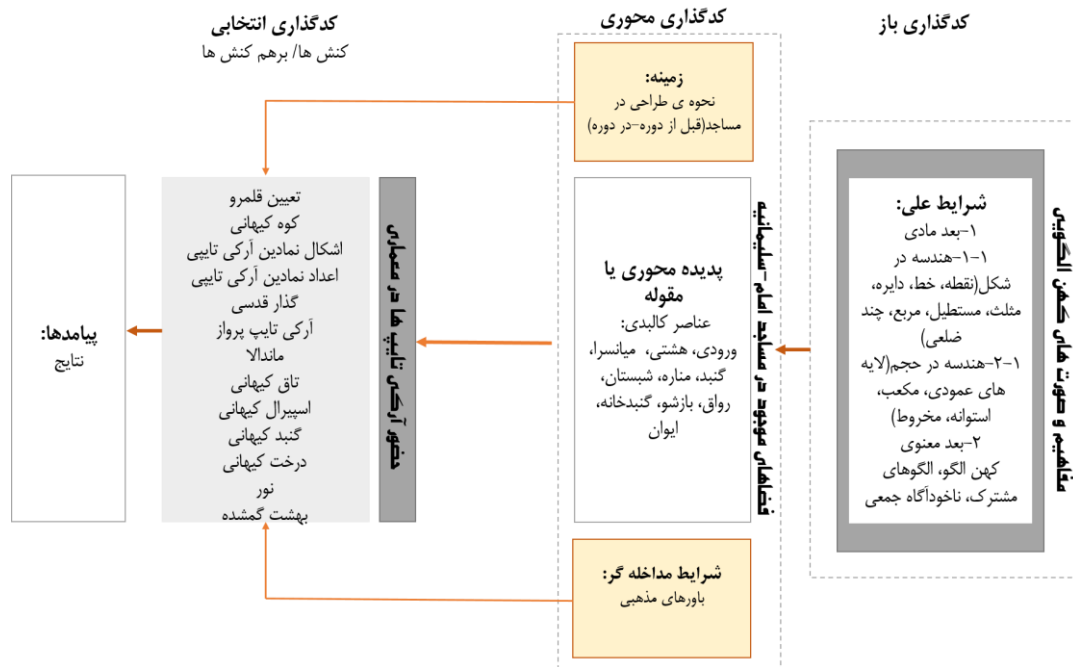
جدول ۲- مفهوم‌سازی داده‌های حاصل از پژوهش (کدگذاری انتخابی) (مأخذ: نگارندگان)

نظام‌های معماری آرکی‌تایپی (کدگذاری انتخابی)	عناصر بازنمونی در هر نظام	کدهای باز نمودن نمادها
تعیین قلمرو	جهت‌گیری، ارتباط با سایت و هندسه‌ی پیرامونی	A
کوه کیهانی	بررسی ساخت مسجد در ارتفاع مصنوع	B
اشکال نمادین آرکی‌تایپی	بررسی حضور اشکال مربع، مستطیل، دایره، مثلث، ستاره‌های چندپر در هندسه‌ی مساجد	C
اعداد نمادین	بررسی نحوه‌ی تجلی اعداد در هندسه	D
گذار قدسی	آستانه، ایوان، دروازه ورودی، رواق	E
آرکی‌تایپ پرواز	استفاده از پرندگان مقدس و یا استفاده‌ی فرمی	F
ماندالا	چهارتاقی (برابر سازی دو نماد مهم دایره و مربع)؛ چلیپا و چلیپای شکسته	G
تاق کیهانی	تاق در نما، ورودی، حیاط، داخل بنا	H

I	بررسی حضور در بخش سرپوشیده، نیمه‌باز و باز	ستون کیهانی
K	حضور گنبدها و نیم گنبدها	گنبد کیهانی
L	حضور درخت در ساختار مسجد یا تزئین با فرم شاخ و برگ	درخت کیهانی
M	تجلی نورمفیزیکی در دالان، گنبد، شبستان	نور
N	استفاده از حوض آب در حیاط؛ قرینه‌سازی محورهای افقی و عمودی	بهشت گمشده

با توجه به جداول ۱ و ۲، در جهت پاسخ‌دهی به سؤالات مطرح شده در پژوهش می‌توان الگوی کدگذاری پژوهش را در نمودار ۱، به این شکل معرفی کرد.

نمودار ۱- الگوی کدگذاری پژوهش؛ مأخذ: نگارندگان

بازبینی قرار گیرد تا حضور این مفاهیم در ارتباط با الگوهای شکل‌گیری نظام فضایی^{۱۵} بررسی شود. در بررسی ساختار الگویی هندسی شکل‌گیری مساجد ایرانی و ترکی، نیاز به دسته‌بندی و الگوشناسی هندسه مساجد است. در این راستا می‌توان گفت «از همان آغاز و در کنار الگوی مسجد پیامبر(ص)، کهن‌الگوها و ساختارهای

با توجه به این که «الگوی فضایی به مجموعه‌ای از ویژگی‌های کالبدی مربوط به فضا گفته می‌شود که در نمونه‌های فراوانی کاربرد می‌یابد» (رنجبر کرمانی، ملکی، ۱۳۹۶: ۲۴) و بخش‌های هندسی در الگوهای معماری بیان‌کننده زبان طراحی هستند (Dabbur, 2012: 381)، در ادامه لازم است الگوهای شکل‌گیری هندسه این دو مسجد مورد

دوره عثمانی دارای یک گنبد مرکزی هستند و این مساجد به تقلید از معماری بیزانس دارای پلان مربع می‌باشند (Kaptan, 2013: 6). در جدول ۱، دسته-بندی این مساجد مشهود است.

در بررسی الگوهای هندسی مشهود در نمونه‌های مورد مطالعه: در مسجد امام اصفهان فرم چهار ایوانی با حیاط مرکزی، الگوی چهار ایوانه، ترکیب حیاط‌های فرعی (صفویه)، بهترین زوج مناره سازی، شاخص بودن جهت قبله و در مسجد سلیمانیه توجه به ورودی و فرم گنبدی معماری بیزانس، احداث رواق‌های چهار جهته در حیاط با ۴ مناره بلند، دیده می‌شود.

۴- تحلیل ریزفضاهای موجود در مساجد امام و سلیمانیه در نظام معماری آرکی-تایپی (A-N)

لازم است به نحوه بهره‌گیری از مفاهیم معماری کهن‌الگویی در معماری مساجد مورد مطالعه پرداخته و در نهایت ویژگی‌ها و عناصر مهم معماری کهن‌الگویی در ساختار هندسی مساجد امام و سلیمانیه مشخص شود.

معماری کهن ایرانی، مسجد ایرانی را شکل داد» (حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۱۴). چهارتاقی که به عنوان مهمترین واحد فضایی معماری ایران در دوره پیش از اسلام بود و نقشی مذهبی داشت، پس از اسلام با حفظ اصالت در بناهای مساجد کاربرد پیدا کرد. بخش اولیه بیشتر مساجد ایرانی قرون وسطی همین فضای گنبددار است. با ورود چهار تاقی در قلب مساجد ایرانی، جهت قبله و اهمیت سالن محراب در چنان مرتبه‌ای قرار گرفت که تاکنون در طول قرن‌ها این نقشه بدون تغییر باقی مانده است و «سه‌گونه مساجد شبستانی، گنبدخانه‌ای و ایوانی به عنوان الگوهای معماری مساجد ایران دیده می‌شوند» (هیلن برند، ۱۳۹۱: ۹۷).

در مورد الگوی مساجد ترکی می‌توان گفت مساجد اولیه آناتولی از گونه عربی تقلید می‌کردند، اشکال گنبددار از ابتدا عمیقاً ریشه در معماری آناتولیایی دارد اما «به تدریج رنگ و بوی ایرانی گرفتند و از سرمشق‌های ایرانی تبعیت کردند» (هیلن برند، ۱۳۹۱)، از طرفی دیگر معماری اسلامی دوره-های اولیه مربوط به اجداد عثمانی در زمان سلاجقه روم به عنوان منبع الهام الگوی معماری به حساب می‌آید (Saud, Bashir, 2004: 2) (Mohd Taib, Rasdi, 2012:294) و بیشتر مساجد ساخته شده در

جدول ۳- ساختار الگویی شکل‌گیری مساجد ایرانی و عثمانی (مأخذ: نگارندگان بر مبنای Mustafa & Hassan, 2013

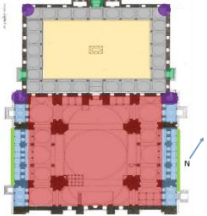

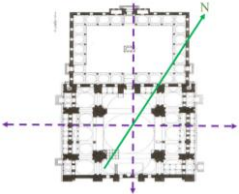

Eilouti, 2017 و هیلن برند، (۱۳۹۱)

دسته‌بندی	مساجد ایرانی		مساجد عثمانی	
ویژگی‌های انتقال یافته در دوره تاریخی	۱- مساجد دوره اولیه (شبهستانی)	۲- مساجد چهارتاقی (سلجوقی)	۳- مساجد ایوانی (یک، دو، سه یا چهار ایوانی)	۲- معماری عثمانی پیش از ۸۵۷ ق-۱۴۵۵ م
	۱- مساجد دوره اولیه (شبهستانی)	۲- مساجد چهارتاقی (سلجوقی)	۳- مساجد ایوانی (یک، دو، سه یا چهار ایوانی)	۳- سبک پیشرفته (پخته) ۸۵۷ ق/۱۴۵۳ م
الگوهای فضایی کالبدی	تعمیر ایوان‌های شمالی، شیدن ایوان‌های شمالی، ایوان جنوبی؛ ۳- اضافه	تعمیر تحول در ۳ مرحله: ۱- صحن شبهستانی؛ ۲- اضافه شدن گنبدخانه و ایوان جنوبی؛ ۳- اضافه	تک گنبد (بزرگ) ضمیمه از دغدغه ذهنی معماران عثمانی	کاملاً سرپوشیده و بدون حیاط
	شیدن ایوان‌های شمالی، ایوان جنوبی؛ ۳- اضافه	تعمیر تحول در ۳ مرحله: ۱- صحن شبهستانی؛ ۲- اضافه شدن گنبدخانه و ایوان جنوبی؛ ۳- اضافه	تک گنبد (بزرگ) ضمیمه از دغدغه ذهنی معماران عثمانی	کاملاً سرپوشیده و بدون حیاط
نمونه مورد مطالعه	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد سلیمانیه
	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد امام (چهار ایوانی)	مسجد سلیمانیه

جدول ۴- تحلیل (الف-ی) در نظام‌های معماری آرکی تایپی (A-N) (مأخذ: نگارندگان بر مبنای Eilouti, 2017, Freely, 2011).

هیلن برند، (۱۳۹۱)

نظام‌های معماری آرکی تایپی (A-N) در مساجد		بررسی در ریزفضاهای مساجد	
سلیمانیه	امام		
		فرم کلی (پلان)	
شکل منظم (مربع و مستطیل)	شکل نامنظم از لحاظ نحوه ارتباط با بافت اطراف	نحوه ترکیب شکل کلی شکل هندسی فضاهای داخلی	(A)
(C): اشکال هندسی ساده مربع و مستطیل	(C): اشکال هندسی ساده مربع و مستطیل		
جدا از بافت اطراف (قرارگیری در معبر فرعی)؛ هماهنگی پلان و راستای قبله	متصل با جداره میدان نقش جهان، چرخش زاویه‌ای از میدان نقش جهان (از طریق دالان) برای هماهنگی با راستای قبله	نحوه‌ی اتصال یا جدایی‌گزینی با بافت اطراف	
			
اشکال منتظم مربع و مستطیل در اجزای پلان فرم مکعب، نیم کره (سقف رواق‌ها و گنبد و نیم گنبد)، مخروط (مناره)	اشکال نامنتظم (دالان و ورودی)، مستطیل و مربع در بقیه‌ی اجزای پلان؛ مکعب و مکعب مستطیل، استوانه (مناره)، نیم کره (گنبد)	سطح و حجم (C)	
(B): توجه به ساخت بنا در بالای کوه (کوه کیهانی)؛ (D): ۱، ۳، ۴، ۷، ۸، ۲۸؛ در (I) حضور ستون کیهانی با ۴ مناره، در (K) درخت کیهانی بر بالای فضاهای گنبدی	(D): ۱، ۲، ۴؛ (I): به شکل جفت ستون‌های کیهانی در سردر ورودی و ایوان جنوبی؛ (K) به شکل گنبد بزرگ و چندین گنبد کوچک و درخت کیهانی بر بالای گنبد	سایر سطح و حجم	
(C): شکل مستطیل (پلان) / دیوار مستطیل، استوانه سقف با عمق کم: چند ضلعی، مثلث، فرم استوانه‌ای؛ (D): ۳، (E): سردرها نسبت به معبر کمی جلو آمده، سردرها با چند پله، مرتفع‌تر نسبت به سطح معبر، سردر اصلی تقارن نسبت به دیوار دارد. دو سردر روبروی هم: جانمایی در کنج (عدم تقارن نسبت به دیوار)؛ سردر اصلی بلندتر نسبت به دیوار و سردر روبروی هم کمی بلندتر نسبت به نما؛ (G): حضور مقرنس‌ها در زیر سقف	(C): شکل مستطیل در پلان، مستطیل مربع (دیوار)، فرم نیم‌دایره و چند ضلعی و مثلث در سقف؛ (D) ۱ ورودی؛ (E): سردر نسبت به جداره‌ی میدان نقش جهان تورفته‌تر، آستانه با چند پله مرتفع‌تر نسبت به میدان، تقارن نسبت به دیوار و دروازه‌ی ورودی نسبت به نما بلندتر؛ (G): حضور ماندالا، شمسه و مقرنس‌ها در زیر سقف دیواره‌ی ورودی و زیر سقف اصلی ورودی؛ (H): در دیوار بیرونی در هر دو جبهه/ در سردر هم در درون مستطیل (فرم کلی	ب- ورودی 	

الف- شکل کلی هندسه

<p>کم عمق آن؛ (H) در دیوارهای بیرونی، در سردر ورودی</p>	<p>سردر) و هم در فرم تاقی روی دیوار (بالتر از فرم در)</p>	
<p>-</p>	<p>(C): پلان مستطیل/دیوار مستطیل و دایره/سقف: مدور، نیم دایره، لوزی و مثلث؛ (D) ۴ (مستطیل پلان)، ۴ (مستطیل دیوار)؛ (G): نیم دایره سقف فرم ماندالایی / بواسطه‌ی حضور ورودی، هشتی و دو بازوی دالان و ایوان، پلان چلیپایی احساس می‌شود. (H) مشهود است.</p>	<p>ج-هشتی</p>
<p>-</p>	<p>۲ دالان جدا از هم (C): مستطیل (پلان)/سقف (دایره) (D) ۲، ۴؛ (G): نیم دایره سقف، فرم ماندالایی / نورگیری به شکل فرم چلیپایی در دیوار؛ (H) و (K) دیده می‌شود. تجلی متفاوت یک نور بر فیزیک دالان (M)، در اصلی ترین محور نمادین</p>	<p>د-دالان</p>
<p>(C): مستطیل (پلان) / مستطیل، تاقی، نیم دایره، استوانه، نیمکره (دیواره)؛ (D) ۳، ۴، ۶، ۲۴ و ۲۸. به مدد حضور رواقها (H) و (I).</p>	<p>(C): مستطیل (پلان) / مربع، مستطیل، چلیپا، تاقی (دیوارهای اطراف حیاط)؛ (D) ۴، ۵۴؛ (G): حضور ۴ ایوان در اطراف حیاط فرم چلیپایی؛ فرم چلیپایی در تزئینات دیوارهای شرقی و غربی؛ (H).</p>	<p>ر-حیاط</p> <p>امام</p> <p>سلیمانیه</p>
<p>(C): مستطیل (پلان)، دیوار مستطیل تاقی، سقف دایره، ستون با مقطع دایره و مربع؛ (D): ۳، ۴، ۶، ۲۴، ۲۸؛ (G): فرم ماندالایی در سقف؛ (H)، (I)، (K)، (L) (سرستون بالای ستون‌ها).</p>	<p>(C): مستطیل (پلان)، دایره (سقف)، لوزی، مثلث (دیوارها)؛ (D) ۴؛ (G): فرم ماندالایی در سقف / برابر سازی دو نماد مهم پلان مربع و دایره سقف؛ آرکی تایی (I) و (E)؛ (K) از درون فضا مشهود است ولی از حجم بیرونی بنا قابل تشخیص نیست صاف اجرا شده.</p>	<p>س-رواق</p> <p>امام</p> <p>سلیمانیه</p>
<p>در وسط حیاط وجود ندارد. وضوخانه قبل از ورود به حیاط در جداره‌ی گنبدخانه کنار ایوان (در دو جبهه تعبیه شده است).</p>	<p>(C): ۴ و ۸ ضلعی؛ (D): ۴ و ۸ و ۲. (حوض: قبل از سردر و وسط حیاط)</p>	<p>ص-حوض آب و وضوخانه</p>

<p>در ۲ جبهه با پلان مستطیلی دیده می‌شود. برخی ۲ طبقه و بعضی ۱ طبقه احداث شده، سقف مستطیل، ستون با مقطع دایره؛ (D)، ۳، ۹، ۱۶ دیده می‌شود.</p>	<p>(C): ۴ ضلعی، لوزی مربع، نیم دایره، ستاره چندپر (ایوان شمالی)/ ایوان شرقی: لوزی و نیم دایره، ایوان جنوبی: لوزی، مربع، نیم دایره/ ایوان غربی: لوزی و نیم دایره سقف هر ۴ ایوان: نیم گنبدی؛ (D)؛ (G): فرم ماندالایی در زیر سقف ایوان، مدل قرارگیری حول حیاط تشکیل چلیپا می‌دهد. در تزئینات سردر (شرقی و غربی) فرم چلیپایی مشهود است. (F) در نقش پرندگی بهشتی (طاووس) در تزئینات سردر ایوان ورودی</p>	<p>ط-ایوان</p>
<p>-</p>	<p>(C): ۴ ضلعی، نیم دایره، لوزی، ستاره چندپر/ پلان: فرم گنبدی بر فراز فرم مکعبی، (D)؛ ۴، ۸، (G): برابر سازی پلان مربع با سقف گنبدی: شبستان‌های کنار گنبد: تقسیمات چلیپایی بر روی تاق‌ها، فرم چلیپایی بازشو؛ در شبستان جبهه‌ی شرقی: برابر سازی پلان مربع با سقف گنبدی، تزئینات صلیبی شکل در تاق‌های منتهی به گنبد، تزئینات صلیبی در زیر گنبد ماندالایی؛ (H)، (I)، (K) مشهود است.</p>	<p>ک-شبستان</p>
<p>(C): مربع (پلان)، دایره، نیم دایره، ستاره ۷ پر، ۱۴ پر، مربع، مثلث (دیوار)/ فرم گنبدی، نیم گنبد و چندین گنبد کوچک؛ (D): ۱، ۳، ۵، ۶، ۲، ۴، ۱۰؛ (G): برابر سازی پلان مربع با سقف دایره‌ای، سقف ماندالایی، ایجاد فرم ماندالایی در زیر سقف؛ به مدد حضور ۴ ستون و تقسیم‌بندی‌های موجود: فرم چلیپایی پلان، در بالای محراب فرم چلیپایی؛ (I)، (K)، (L) و (H) دیده می‌شود.</p>	<p>(C): مربع (پلان)، مستطیل، ماریچ، لوزی، دایره، نیم دایره، ستاره ۵ پر (دیوار)، قرارگیری فرم گنبدی بر روی فرم مکعبی؛ (D): ۱، ۴، ۵، ۸؛ (G): برابر سازی پلان مربع با سقف دایره‌ای، سقف ماندالایی، ایجاد فرم ماندالایی در قسمت بالای محل اتصال دو دیوار، فرم چلیپایی زیر تاق گنبدخانه؛ (H)، (K) مشهود است.</p>	<p>ه-گنبدخانه</p>
<p>(C) فرم دایره و مخروط، (D) ۴ و ۱۰ و (I) مشهود است. ۲۰</p>	<p>(C) فرم دایره و استوانه، (D) ۴ و (I) مشهود است.</p>	<p>ی-مناره</p>

۵- بحث در نتایج و جمع بندی

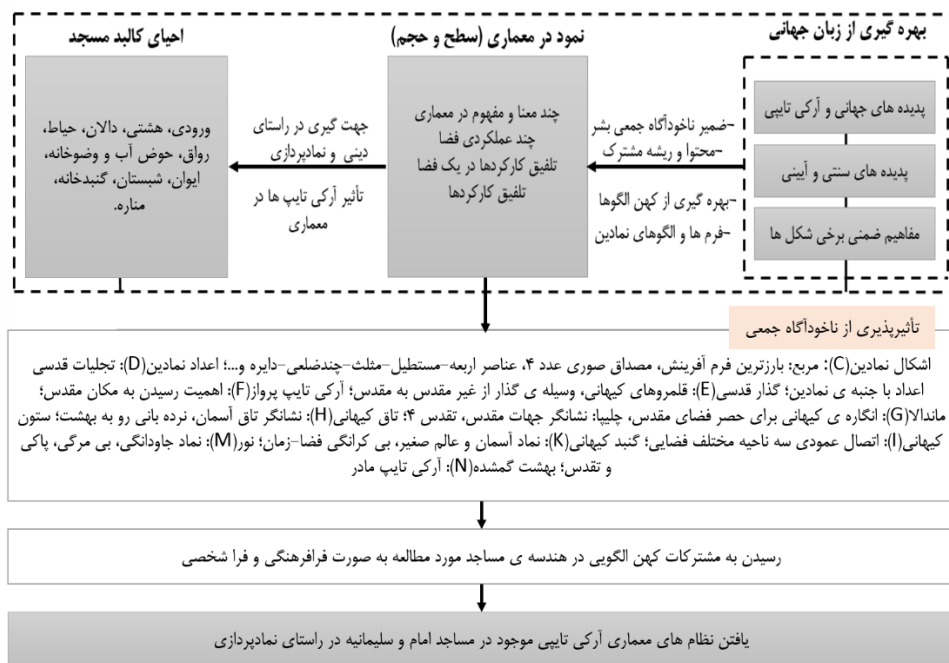
نشان دهنده نحوه بروز این مفاهیم (بر گرفته از کهن الگوها) در کالبد معماری مساجد متفاوت و متنوع باشد. در ابتدا، تکرار نظیر به نظیر الگوهای معماری گذشته (گنبد، مناره و ...) در دوره‌های صفوی-عثمانی و در مساجد امام و سلیمانیه شناسایی شد و با برداشت مفهومی از مباحث کهن‌الگویی در هندسه مساجد با کدگذاری به روش تطبیقی مقایسه شد. منظور اصلی از این بررسی، محدود کردن آن

نتایج حاصل از مطالعات، در مقایسه با پیشینه تحقیق و مرتبط با بحث آرکی‌تایپ (در راستای بررسی ابعاد معنایی آن)، نشان از ارتباط غنی این مباحث با الگوهای هندسی نمونه‌های موردی دارد. این مقاله شروعی است برای یافتن مفاهیم کهن-الگویی در راستای نحوه تجلی آن‌ها در هندسه مساجد به طوری که بتوان به زبان الگویی رسید که

در راستای دینی و نمادپردازی در هندسه مساجد مورد مطالعه دیده می‌شود که گواه تأثیرپذیری از ناخودآگاه جمعی در هندسه مساجد مورد مطالعه به شکل فرافرهنگی است. در نمودار ۳، چگونگی تأثیرپذیری فرم مساجد امام و سلیمانیه از مفاهیم آرکی تایپی نشان داده شده است.

به چند الگو نیست، بلکه تجلی این مفهوم در این نمونه‌ها امری مشترک و آشناست که نشأت گرفته از ناخودآگاه جمعی انسان‌هاست و در طول سالیان پایدار مانده است. نمود عینی بهره‌گیری از زبان جهانی به شکل آرکی تایپی و بهره‌گیری از آن‌ها در سطح معماری (به شکل چند معنایی) و جهت‌گیری

نمودار ۳- بررسی چگونگی تأثیرپذیری فرم مساجد امام و سلیمانیه از مفاهیم آرکی تایپی (مأخذ: نگارندگان)

۶- نتیجه‌گیری

مساجد امام و سلیمانیه نشان‌دهنده حضور الگوهای پایدار آرکی تایپی، در الگوی هندسی مساجد بوده است، بر این اساس می‌توان حضور آن‌ها را در فرایند شکل‌گیری هندسه مساجد امام و سلیمانیه دید و فرضیه را اثبات کرد. با توجه به اینکه سوال اصلی تحقیق یافتن نسبت بین هندسه مسجد امام و سلیمانیه بر اساس مفاهیم آرکی تایپی است لازم است با مراجعه به جداول فوق، جدول ۵^۱ ترسیم شود.

طبق تحلیل کدگذاری‌های انجام شده در تطبیق با مفاهیم آرکی تایپی، می‌توان گفت تکرار یک الگو (و نه تکرار فضای حاصل از الگو) در فضاهای معماری مساجد مورد مطالعه باعث تکامل آن‌ها در بستر زمان (خرد جمعی) شده است. انتقال یک شکل آیینی در معماری پیش از اسلام به دوره صفوی و عثمانی و استفاده از این ابزار در ساختار

جدول ۵- بررسی ارتباط نمادهای هندسی و مفاهیم آرکی تایپی در مساجد امام و سلیمانیه؛ منبع: نگارندگان

اجزای کالبدی در هندسه‌ی مساجد										نوع نماد	نوع هندسی
مناره	گنبدخانه	شبستان	ایوان	حوض آب و وضوخانه	رواق	حیاط	دالان	هستی	ورودی		
دایره، استوانه چلیپا، (تزیین ات)	مربع، مستطیل، مارپیچ، لوزی، مثلث، دایره، نیم دایره، ستاره ۵ و ۸ پر، گنبد، چلیپا، تاق، ماندالا	مربع، مستطیل، دایره، لوزی، ستاره، چندپر، گنبد، تاق، ماندالا، چلیپا	لوزی، مربع، ستاره، چندپر، مستطیل، چلیپا، تاق، ماندالا، نیم گنبد، مثلث، چلیپا	۴ و ۸ ضلعی	مستطیل، دایره، مثلث، لوزی، گنبد، تاق، ماندالا	مستطیل، مربع، چلیپا، تاق	دایره، شمسه، چندپر، ۸ ضلعی، لوزی، مثلث، تاق، مستطیل، نیم دایره، ماندالا، چلیپا	مستطیل، تاق، دایره، نیم دایره، لوزی، مثلث	مستطیل، مربع، نیم دایره، مارپیچ، مثلث، لوزی، ستاره ۸ پر، دایره، تاق، چلیپا، ماندالا	نماد هندسی	آرکی تایپ
C, D, I, G	C, D, G, K, H, M, N	C, D, G, H, I, K, M	C, D, G, E, F	C, D, N	C, D, G, H, I, K, E	D, G, H	C, D, G, H, K, M	C, D, G, H, K	C, D, E, G, H	نماد هندسی	آرکی تایپ
دایره، استوانه، مخروط	مربع، مستطیل، دایره، نیم دایره، مثلث، ۶ ضلعی، ستاره ۵، ۶، ۱۰ پر، گنبد، چلیپا، تاق	-	مستطیل، مربع، دایره، تاق	مستطیل	مستطیل، دایره، تاق، ماندالا، گنبد	مستطیل، تاق، نیم دایره، دایره، استوانه، گنبد، دایره		مستطیل، استوانه، مثلث، تاق، ۶ ضلعی، دایره، مربع، لوزی، ستاره ۸ پر، ماندالا	مستطیل، استوانه، مثلث، تاق، ۶ ضلعی، دایره، مربع، لوزی، ستاره ۸ پر، ماندالا	نماد هندسی	آرکی تایپ
C, D, I, L	C, D, G, K, H, M, I, L, N		C, D, E, H, I, L	C	C, D, H, I, G, K, E, L	C, D, H, I, K			C, D, E, G, H	نماد هندسی	آرکی تایپ
C, D, I	C, D, G, K, H, M		C, D, E	C	C, D, G, H, I, K, E				C, D, E, G, H	معرفی	آرکی تایپ - های مشترک به شکل نمونه هم سان ^{۱۵}
۲ بنا	۲ بنا	۱ بنا	۱ بنا	۲ بنا	۱ بنا	۲ بنا	۱ بنا	۱ بنا	۲ بنا	معرفی	تعداد فضاهای مشترک
G, L	I, L		G, I, F, L	D, N	L	G, I, K				معرفی	آرکی تایپ - های متفاوت

مرعب، مستطیل، مثلث، لوزی، ستاره- ۸پر، دایره، طاق، ماندالا	نمادهای هندسی مشترک	مرعب، مستطیل، ماندالا	مستطیل، طاق	مستطیل، دایره، گنبد، طاق، ماندالا	مستطیل	مرعب، مست طیل، تاق	مرعب، مستطیل، م ث، دایره، نیم- دایره، ستاره- ۵پر، چلیپا، گنبد	دایره، استوانه
نیم دایره، مارپیچ، چلیپا، ۶عضلی	نمادهای هندسی متفاوت	نیم دایره، مارپیچ، چلیپا، ۶عضلی	مرعب، چلیپا نیم دایره، استوانه، گن بد، دایره	مثلث، لوزی	۸ضلعی	لوزی، ستاره چندپر، چل پا، نیم- گنبد، مثلث	مارپیچ، لوزی، ستاره- ۶ و ۱۰ پر، ۶عضل ی	چلیپا، مخروط ط

با جمع بندی مطالب مرتبط با جدول ۵ مشخص می شود رابطه معناداری بین هندسه معماری مساجد امام و سلیمانیه از لحاظ مفاهیم آرکی تایپی وجود دارد. در معرفی ریزفضاهای منتسب به بناها مشخص شد تعداد فضاهای معماری مسجد امام بیشتر از مسجد سلیمانیه است، در تقسیم بندی بخش های باز و بسته این دو نمونه می توان گفت: در مسجد امام در بخش باز حضور حوض آب و ۴ ایوان به شکل متمایزی با سلیمانیه دیده می شود و تأکید بسیاری بر مفاهیم آرکی تایپی دارد. در اتصال بخش روباز به سرپوشیده، در مسجد امام حضور ایوان ها به پررنگ تر بودن این نقش کمک زیادی می کند و پس از آن تلفیق بخش گنبدخانه (قسمت جنوبی) و شبستان مسجد امام درک مفاهیم آرکی تایپی را آسانتر می کند اما با وجود رواق های متعدد در چهار جبهه حیاط مسجد سلیمانیه، ارتباط این دو بخش ضعیف تر انجام شده ولی با جستجوی این مفاهیم، می توان به شکل کم رنگ تری از مسجد امام، آن را مشاهده کرد. در مسجد سلیمانیه تلفیق فضای

گنبدخانه و شبستان و ایجاد فضای یکپارچه با ۴ ستون و چندین گنبد کوچک و یک گنبد بزرگ تر این مشکل را جبران می کند و با بررسی نظام معماری آرکی تایپی (A-N) نقش پر رنگ آن دیده می شود. در نتیجه با وجود شناسایی الگوهای طراحی متفاوت نسبت به یکدیگر، از لحاظ مفاهیم معنایی بسیار به یکدیگر شبیه اند.

در راستای پاسخ به سؤال دوم، با کمک جدول ۵، تفاوت ها و شباهت های این دو بنا را از لحاظ کاربست مفاهیم آرکی تایپی به این شکل می توان دید: در ورودی ها مفاهیم آرکی تایپی « C,D,E, G,H » به صورت مشترک حیاط ها « C,D,H » به صورت مشترک و « G,I,K » به صورت متفاوت، رواق ها « C,D,G,H,I,K,E » به صورت مشترک و « L » به صورت متفاوت، حوض آب و وضوخانه « C » به صورت مشترک و « D,N » به صورت متفاوت، ایوان ها « C,D,E » به صورت مشترک و « G,I,F,L » به صورت متفاوت، گنبدخانه « C,D,G, K,H,M » به صورت مشترک و « I,L » به صورت متفاوت،

شکل‌گیری الگوها منجر شده‌اند. از این رو می‌توان هر نمادی را که در معماری مساجد امام و سلیمانیه عمومیت و مضامینی مشترک دارد، دارای ریشه‌ی کهن و معنایی با قدمت زیاد دانست.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از مباحث رساله دکترای معماری نگارنده با عنوان «بازخوانی چستی ارتباطات نمادهای هندسی مساجد ایران و ترکیه با مفهوم آرکی تایپ (نمونه موردی: مساجد اصفهان در دوره صفوی و مساجد استانبول در دوره عثمانی: ۱۷۲۲-۱۵۰۱م)» که به راهنمایی استاد محترم دکتر شبنم اکبری نامدار و با مشاوره دکتر میر سعید موسوی و دکتر حسن ستاری ساربانقلی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز) در حال تدوین است.

مناره‌ها «C,D,I» به صورت مشترک و «G,L» به صورت متفاوت مشهود است. با وجود تفاوت ظاهری در الگوی شکل‌گیری هندسه آن‌ها، می‌توان مفاهیم مشترک را بیشتر از مفاهیم متفاوت دید که با پذیرش دین اسلام مفاهیم کهن بازنمایی شده و از بین نرفته‌اند. بدین شکل وابستگی طرح‌های هندسی مساجد امام و سلیمانیه به الگوهای مشترک مرتبط با مفاهیم آرکی تایپ بیانگر اهمیت ارتباط بین هندسه مساجد و فرم‌های آرکی تایپی آمیخته با آن است، که بیانگر قابلیت ترکیب آن‌ها با یکدیگر در بیان هدف باشد که تابع هندسه واحدی نیست که فراتر از مکان و زمان بوده و ریشه در ناخودآگاه انسان‌ها دارد. با توجه به اینکه کهن الگوها در مقیاسی فراتر و در حوزه مفاهیم مطرح هستند، می‌توان گفت به

پی‌نوشت‌ها

۱. First-hand Sources مطالعات و نوشته‌های اولیه یک نظریه پرداز، محقق یا شاهد زنده

۲. Secondary Sources هم‌نهاد ادبیات نظری و تجربی قبلی

3. Ahmet
4. Freely
5. Saud, Lamaan
6. Eilouti
7. Mustafa, Hassan
8. Collective Unconscious

۹. روان‌شناس و فیلسوف سوئیسی (۱۸۷۵-۱۹۶۱م) (Carl Gustav Yung)

10. Collective Man
11. Archetype
12. Archetypal Architecture
13. Mimar Sinan
14. Emin onu
15. Spatial Order

۱۶. خلاصه‌ترین تعریفی که می‌توان از این مفهوم ارائه شود، محصوره مستطیل شکلی است که دارای یک حیاط باز و در طرف قبله دارای یک فضای سرپوشیده است. نمازخانه یا شبستان یا شامل چند ردیف ستون می‌شود که سقفی مسطح را برپاداشته‌اند و یا دارای طاق‌بندهایی است که بام شیب‌داری را نگه می‌دارند. تأکید بر ردیف ستون‌های منظم نزدیک به هم موجب شد که این نوع مساجد را به نام «شبستان ستون دار» Hypostyle بنامند (هیلن برنر، ۱۳۹۱: ۶۷).

۱۷. برحسب یک توافق عمومی، ایوان سوی قبله (نمازخانه) بزرگترین و عمیق‌ترین ایوان‌ها بوده است؛ ایوان مقابل آن از نظر ابعاد در درجه دوم قرار داشت، هرچند که غالباً عمق آن بسیار اندک بود، در حالی که دو ایوان جانبی دیگر غالباً کوچکتر بودند (هیلن برند، ۱۳۹۱: ۹۹).
۱۸. محراب (تخت گاه که در یک آرایش مذهبی آورده شده) با یک تأخیر نسبی در مساجد ظاهر شد و همین امر این فکر را تداعی می‌کند که درباره آن به عنوان یک ضرورت عبادی اندیشیده نشده است (هیلن برند، ۱۳۹۱: ۷۸-۷۹).
۱۹. مناره‌ای واقع در گوشه‌های ایوان نمازخانه بر اهمیت آن تأکید می‌کرد، در حالی که مناره‌های دوقلوی ایوان سردر که برای اولین بار در دوره سلجوقی با آن مواجه می‌شویم در سده‌های بعد بدون وقفه و دارای تزئینات پرکارتر و بزرگ‌تر شدند (هیلن برند، ۱۳۹۱: ۹۹).
۲۰. بر اساس نوشته‌های مکتوب بدلیل اینکه سلطان سلیمان دهمین پادشاه عثمانی و چهارمین پادشاهی که بعد از فتح به سلطنت رسیده است، از ۴ مناره‌ی تماماً سنگی و ۱۰ بالکن استفاده شده است. در کتاب‌های «طبقات الممالک» و «درجات المسالک» آمده است که ۴ مناره‌ی مسجد نشان از ۴ خلیفه دین اسلام می‌باشد و مناره‌های خارجی کوتاه‌تر از مناره‌های دوسوی مسجد هستند که با گنبد تأثیری هرمی را ایجاد می‌کنند. علامت درخت کیهانی بر بالای مناره‌ها مشهود است.
۲۱. جهت خلاصه‌نویسی در جداول، برای هر کدام از این نظام‌های معماری آرکی‌تایی، کدهایی با حروف لاتین (A-N) (طبق جدول ۲) نسبت داده شده است تا این نظام‌های معماری آرکی‌تایی در ریزفضاهای معماری (الف-ی) (طبق جدول ۱) تحلیل شوند.

منابع

- الیاده، میرچا. (۱۳۸۴). متون مقدس بنیادین از سراسر جهان. ترجمه: مانی صالحی، تهران: فراروان.
- اوداینیک، ولودیمیر والتر. (۱۹۷۴). یونگ و سیاست. ترجمه: علیرضا طیب (۱۳۷۹)، تهران: نشر نی.
- بلر، شیلا و جان‌تان بلوم. (۱۹۹۴). هنر و معماری اسلامی (۱۲۵۰-۱۸۰۰). ترجمه: یعقوب آژند (۱۳۸۶)، تهران: انتشارات فرهنگستان.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران. (۱۳۸۹). بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. فصلنامه شیعه‌شناسی، ۸(۳۰): ۳۷-۷۰.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران. (۱۳۹۰). کاربرد هندسه و تناسب در معماری، چاپ اول، تهران: انتشارات هله، طحان.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران. (۱۳۹۵). بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان نمونه موردی: مسجد آق‌انور، شیخ لطف الله، دو فصلنامه معماری اسلامی، ۴(۹): ۱۴۱-۱۵۷.
- پورایران، مهرباب. (۱۳۹۰). نوابغ جهان و بررسی اختلالات روانی آن‌ها. تبریز: انتشارات اختر.
- پورعبدالله، حبیب الله. (۱۳۹۲). حکمت‌های پنهان در معماری ایران، چاپ دوم، تهران: انتشارات کلهر.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: انتشارات سروش دانش.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). صفویه در عصر دین، فرهنگ و سیاست، جلد ۱، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حبیبی، سید محسن، اهری، زهرا. ۱۳۷۸. معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان دستور زبان و واژگان. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر تهران.
- حجت، عیسی، ملکی، مهدی. (۱۳۹۱). هم‌گرایی سه‌گانه‌ی بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی، نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۱۷(۴): ۵-۱۶.
- خاتمی، محمود. (۱۳۹۰). پیش‌درآمد فلسفه‌ای بر هنر ایرانی. تهران: انتشارات متین.

- خواجه احمد عطاری، علی‌رضا و صادقی، عاطفه. (۱۳۹۶) جاودانگی صورت‌های سمبلیک در تزئینات مسجد جامع عباسی و مسجد سلطان احمد استانبول، مطالعات تاریخ اسلام، ۹(۳۵): ۳۸-۶۱.
- خوارزمی، مهسا و افهمی، رضا. (۱۳۸۹). هندسه کاربردی در تزئینات آثار معماری ایران قبل از اسلام، کتاب ماه علوم و فنون.
- دباغ، امیرمسعود و رهبر، شادی. (۱۳۹۴). تبلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه، بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان، فصلنامه‌ی شیعه‌شناسی، ۵۲، ۱۶۷-۱۹۰.
- دهقانی، رضا. (۱۳۸۸). روابط ایران و عثمانی به مثابه الگوی روابط شرقی اسلامی. مجله فرهنگ ویژه تاریخ، ۴۸(۷۱): ۸۳-۱۰۷.
- رنجبر کرمانی، علی محمد، ملکی، امیر. (۱۳۹۶). بازخوانی الگوی فضای میانی در معماری ایران زمین، دوفصلنامه مطالعات معماری ایران، ۶(۱۱): ۲۳-۴۱.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۸). نقد ادبی، (۱۳۷۸) تهران: انتشارات فردوس.
- طبسی، محسن. فاضل‌نسب، فهیمه. (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۱۷(۳): ۸۱-۹۰.
- ضیمران، محمد. (۱۳۷۹). گذار از جهان اسطوره به فلسفه، تهران: انتشارات هرمس.
- کاظمی، سید محمد و کلاتتری خلیل آبادی، حسین. (۱۳۹۰). ابزارهای پیام‌رسانی معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶، ۴۱-۴۶.
- گل‌بچی، محمود، زینالی‌فرید، آیدا. (۱۳۹۱). معماری آرکی‌تایی (کهن‌الگویی)، تهران: دانشگاه تهران.
- گودوین، گادوین. (۱۳۸۸). تاریخ معماری عثمانی. ترجمه: اردشیر اشراقی، چاپ اول، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- ملازاده، کاظم، محمدی، مریم. (۱۳۷۸-۱۳۷۹). دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، مساجد تاریخی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی. تهران: سوره.
- هادی‌پور مرادی، سهیلا، هادی‌پور مرادی، مژگان. (۱۳۹۵). تجلی باورهای دینی و مذهبی در آثار معماری ایران و عثمانی، مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول، مطالعات تاریخ اسلام، ۸(۳۰): ۱۹۹-۲۲۵.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم، تهران: چاپ‌خانه زیبا
- هیلن برند، روبرت. (۱۳۹۱). معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی، ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۹). انسان و سمبل‌هایش. ترجمه: محمود سلطانیه (۱۳۷۷)، تهران: انتشارات جامی.
- Ahmed, S. (2016). Mosque Architecture or Architecture of Mosque: A New Notion of Bengal During the Muslim Rule. *Journal of Islamic Architecture*, 4(1): 1-13.
- Baharudi, N. A, Islamail, A. S.(2014.) Communal Mosques: Design Functionality towards the development of sustainability for community. *Procedia and Behavioral Sciences*, v (153):106-120.
- Dabbour, L.M. (2012). Geometric proportion: The underlying structure of design process for Islamic geometric patterns. *Frontiers of Architectural Research*, (1): 380-391.
- Eilouti, B. (2017). Sinan and Palladio: A comparative morphological analysis of two sacred precedents. *Frontiers of Architectural Research*, (6): 231-247.
- Freely, J. (2011). *A history of Ottoman Architecture*. Bosphorus University, Istanbul, Turkey.
- Kaptan, K. (2013). Early Islamic Architecture and Structural Configurations. *International Journal of Architecture and Urban Development*, 3(2): 5-12.
- Knapp, B.L. (1986). *Archetype, Architecture, and the Writer*. U.S.A: Indiana University Press.
- May, R.Ed. (1960). *Symbolism in Religion and Literature*. New York: George Braziller.
- Michell, G. (1978). *Architecture of the Islamic*. World London, Thames and Hudson Press.
- Mohd Taib, M. Z, Rasdi, M. T. (2012). Islamic Architecture Evolution: Perception and Behavior. *Procedia-Social and Behavioral Science*, (49): 293-303.

-
- Mustafa, F. A & Hassan, A. S. (2013). An analytical study of mosque layouts in the early Ottoman period. *Frontiers of Architectural Research*, (2): 445-456.
  - Saoud, R, Ball, Bashir, F. (2004). *Muslim Architecture under Ottoman Patronage (1326-1924)*. Foundation for science Technology and civilization, Manchester, United Kingdom.
  - Wilber, K. (1981). *No Boundary*. Boston: Shambhala Publications